

ЛЕКСЕМИТЕ С КОРЕН *-ВЕЩ-* В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И КУЛТУРА

ВАНЯ МИЧЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
v.micheva@gmail.com

THE WORDS WITH *-ВЕЩ-* IN THE HISTORY OF BULGARIAN LANGUAGE AND CULTURE

VANYA MICHEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
v.micheva@gmail.com

The semantic realizations of the words with *-вещ-* in the history of Bulgarian language and culture are examined in this paper. The linguistic facts of old Bulgarian manuscripts, original works of Patriarch Euthimius, new Bulgarian damascenes, dialects and modern language are used. The system of phrases and sentences with words with *-вѣщ-*, *-вѣщ-* and its distribution in different cultural contexts are analyzed in a relation with Christian ideas and Bulgarian traditional culture.

Keywords: history of Bulgarian language, Christianity, traditional culture

В съвременния български книжовен език съществителното *вещ* и прилагателното *вещ* са фонетични омоними. Днес те се различават по морфологични и семантични признаци, а от диахронна гледна точка произхождат от различни корени. Задачата на това изследване е да проследи процесите на семантично развитие на тези лексеми в историята на българския книжовен език от старобългарския до днес, като се потърси и мястото им в българската концептуализация на света.

1. Семантично развитие на лексемите с корен *-вѣщ-*

1.1. В старобългарските класически произведения и оригинални съчинения

В езика на старобългарските класически паметници съществителното *вѣщ* е многозначно. Най-често срещаното значение е ‘дело, действие, извършване на нещо’. В текста на Клоцовия сборник постигането на мъд-

рост и знание, вербализирани от гръцката заемка в старобългарски философия, се осъществява чрез дела и думи, тоест *вещьми* и глаголы:

колко створи. да вѣ лоуѣ вѣмъ. вси философи. вѣштѣми. ꙗ глаголы наоучи
1. областѣ дастѣ емоу надѣ вѣсѣ. ꙗ чюдеса многа створи ти К 5b 3

Обединението на словото и делото може да се случи само по волята на Господ и може да превърне приближилите се до Бога в чудотворци и спасители от нечисти сили.

Вещта 'дело' в текста на Псалтира се отнася до прегрешения и законопрестъпления, които праведният отхвърля и които будят у него ненавист към извършващите ги.

не прѣдлагахъ прѣдъ очима моима. вѣшти законопрѣстѣпны. твораш-
тъма законопрѣстѣпление възненавидѣхъ СП 100.3

Може също да означава и две противоположни действия в Житието на св. 42-ма мъченици от Амория, умрели около 840 г., в Супрасълския сборник. Първото действие е отричане от христовата вяра и оцеляване, второто действие е отстояване на вярата и мъченичество. Синтактичното оформяне на текста чрез изключваща дизюнкция със съотносителния разделителен съюз или ... или подчертава допълнително тяхната несъвместимост и задължението на агиографските герои да изберат едното от тях.

дѣвѣма прѣдѣлежаштѣма вѣштѣма. и котораѣштѣма са има друѣга къ
друѣзѣ. едно изволите. или отѣврѣшти са х̄а и съ нами веселити са. или не
покораштѣ са мечеми днесь съкончати са С 59.13

От гледна точка на възможностите за концептуализиране важно е да се изтъкне, че вещта 'дело' се съотнася както с действията на Господ Бог, тоест със свръхценната категория в християнството, така и с деянията на хората, които, от своя страна, са добри и лоши в зависимост от етическите императиви на средновековния мироглед.

Лексемата *вещь* в старобългарските класически произведения се употребява и със семантика 'факт, случка'. С нея се назовават събитията от живота на Сина Божи в първа глава на Евангелието от Лука, като се мотивира необходимостта да се разказва за тях от хора, които ги познават.

мнози научахъ единити повѣсть о извѣствованыхъ въ насъ вѣштехъ М Лк
1.1

В Словото за светата Пасха от Йоан Златоуст в Супрасълския сборник средновековният книжовник сам се приканва да пише за най-главните факти от страстите Христови по пътя към разпятието и безсмъртието. Те са описани подробно и обобщени с предпоставената лексема *вещь*.

и да не продълж слова. да придѣмъ въ самѣ главѣ вѣшти. коньунѣ же
вѣденъ вѣкаше на кръстѣ. и на смъртъ славнѣн цѣсарь. и пригвождѣнъ
вѣстѣ на дрѣвѣ С 481.27

Освен със страданията и светлия подвиг на Иисус **вещь** ‘събитие’ може да се свърже в определен контекст и със случващото се в тъмнината, и със срещи с нечисти сили. В Синайския псалтир в 90-ти псалм се възпява надеждната защита на искрено вярващия именно от такива страшни случки.

отъ вѣшти во тьмѣ прѣходѣштіа. ото сърѣштіа і демона полудѣнѣего
СП 90.6

Следователно **вещта** ‘събитие’ може да притежава както положителни, така и отрицателни конотации. Положителните културни представи при представянето на фактите от живота на Божия Син (най-общо или конкретно от определен момент) произтичат от средновековната християнска парадигма. А отрицателните нагласи към обитателите на мрака и демоните безспорно отразяват някои древни вярвания в традиционната култура, които постепенно се подлагат на креолизация в официалната християнска книжнина.

При лексикографска обработка на материала обикновено на първо място се поставя значението на **вещь** ‘предмет’, въпреки че не е с най-голяма фреквентност (СтбР/StbR I 1999: 160; СС/SS 1999: 113), вероятно защото е най-близко до етимона и се запазва като основно в историческото развитие на славянските езици. В старобългарския език в Синайския евхологий **вещи** участва в съграждането на образа на цялата вселена, която слави своя сътворител, като назовава предметите от мъртвата природа и се противопоставя на **члвѣци** като номинация на живата природа и на **ангели** като название на божествените сили.

да и **вещьми** і **члѣкы**. і **аблѣкы**. и **видимьими** і **невидимьими**. **славитѣ** съ **прѣстѣе** и **ма** твоѣ СЕ баЗ

Номинационният признак, залегнал в основата на това значение, чрез разширение оформя и семантиката на **вещь** ‘материя’, което е с най-висока степен на обобщеност. В Клоцовия сборник Земята е определена като **тѣжѣка** **вещь** (К 10а5) и в този контекст **вещь** се приближава до съвременното философско понятие *вещество* като една от основните форми на съществуване на материята, характеризираща се с наличието на собствена маса (РБЕ/РВЕ 1979: 137) и следователно със способност да тежи. В Тълкуване на Матеевото евангелие за десетте девици и за талантите от Йоан Златоуст в Супрасълския сборник **вещь** е употребена в образен контекст със същото значение.

вѣстѣ чь **хь**тросѣ **тѣ**ж аште да **нѣ**стѣ **лѣ**нива. и како **з**иждѣтѣ **сѣ**. така **о**уста **р**ече **к**ыни **ш**ары **к**оюж **в**ештиж. **н**е **н**икоюжже **л**и **р**азеѣ **д**овроуоуж **ю**диноуж С 381.30

Именно с тази реализация на лексемата са свързани думите от същото лексикално гнездо в старобългарски, получени чрез деривация. Две от тях: **вещьнъ** ‘веществен’ и **везвещьнъ** ‘невеществен’ са употребени в един и съ-

щи контекст в Житието на Йоан Схоластик Синайски в Супрасълския сборник, за да вербализират двойната същност на агиографския герой, който обединява материалното и духовното (С 272.27). В същото житие се цитират думите на св. Павел за *възвещиѣно* *врашѣно* ‘невеществена, тоест духовна храна’ (С 272.18–19). А лексемата *вещество* с една употреба в Словото за неверния Тома от Йоан Златоуст назовава материалното, сетивно възприемаемата действителност в опозиция на речта, която може само да се чуе, но не и да се пипне. Така Тома Неверни обосновава тезата си, че не може да повярва във възкресението на Исус само въз основа на думи, разкази, а трябва да докосне раните му от гвоздеите на разпятието.

сладостъ бо имамъ къ вѣштѣствоу. не бо ми юстѣ оупвати юднѣмъ рѣчѣмъ С 501.3

Друг елемент от семантичната структура на *вещь* е значението ‘същност, най-важна особеност на нещо’. Подобен семантичен процес протича и при други съществителни, които назовават материалния свят – *юстество* в старобългарски и *природа* и *естество* в новобългарски. В Житието на св. Пионий в Супрасълския сборник е пресъздадена картина на Божия гняв, който предизвиква огън на земята и смърт във водата, като променя същността им.

видѣхъ и море мрътво. водѣ рѣкѣнѣнѣ своѣѣ вѣшти. страхомъ бѣжѣмъ отъпадошѣ. и не можшти животѣно въ свѣѣ кръмити С 128.24

Вещь ‘същност’ се отнася не само до конкретни обекти, до профанното, тя може да назовава и сакралното. В богословието учението за Бога утвърждава неговата непостижима за човешкия разум божествена същност. Именно това негово качество е изразено със словосъчетанието *неодръжжима* *вещь* в Синайския евхологий при изброяването на характеристиките на Бога.

Г҃и вѣсѣдрѣжителю. бѣже вѣсотамъ. бѣже щедротамъ. бѣже вѣчѣнѣты. присносѣщнѣ слава. неприкосновенѣ свѣтѣ. неодръжжима вѣщи. рѣчѣистѣ цѣрю СЕ 21a22

Така *вещь* се свързва с високото, светлото, доброто, вечното, пречистото, които според средновековната картина на света са най-важните концепти в българската книжнина и култура (виж по-подробно Мичева/Micheva 2015a; Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2013).

В оригиналните слова на Климент Охридски *вещь* се употребява със значение ‘предмет, нещо’ (Христова/Hristova 1994: 63). В Беседа против богомилите Презвитер Козма използва лексемата *вещь* като номинация на създание, творение, както и на дело – отново в опозиция със слово (*слова* и *вещи*). Значението ‘същност’ не е засвидетелствано, но се открива адвербиализацията *вещиѣ* ‘всъщност, на практика’ която определено е свързана именно с него (Давидов/Davidov 1976: 52).

В старобългарския език се отразява средновековната християнска парадигма, според която с *вещь* може да се назове: 1. сътвореното, създаденото от Бога или човека; 2. самия акт на сътворение – делата, действията; 3. резултата от деянията – факта, случката; 4. това, с което се характеризира сътвореното – веществен или същностния му характер. Най-високо в йерархията на ценностите стои отъждествяването на вещта с Господ, чиято природа може да бъде определена и като *неодръжимаа вещь*. Следователно полисемията се гради около един общ номинационен признак – ‘сътворяване’. Важно е да се изтъкне, че и при лексемата *дѣло* със същия номинационен признак се оформят значения: *дѣло* ‘постъпка’, *дѣло* ‘резултат от действие’, *дѣло* ‘вещ, предмет’ и *дѣло* ‘творение’. Следователно може да се каже, че старобългарската езикова картина на света отразява християнския етап от концептуализацията на действителността, при който сътворяването и сътвореното могат да се обединят.

1.2. В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий

В езика на Патриарх Евтимий през XIV в. (за чието изследване е използвано електронното издание на съчиненията му, подготвено в Секцията за история на българския език на Института за български език) лексемата *вещь* съхранява същата семантична структура. Семантиката ‘предмет, нещо’ се реализира с по-голяма фреквентност и се открива в контекст, свързан с освещаването на кръста с вещи и кръв според обредите на арменската ерес, в Житието на св. Иларион Мъгленски:

таже не оуржквоположень архіерен. ннже нѣквопворымъ крщеніемъ или вещьж или кръвѣж ошѣ нхъ такѣ вы творитѣ ЖИМ 140а

А в първото Послание до Никодим на търновския патриарх става дума за всички „земни вещи“, които се превръщат в напълно безсмислени, когато на праведниците Бог отреди вечен живот, а на дявола змия и неговите бесове – вечна мъка в огъня на ада.

зѣмлію тогда съ свонан вѣсы въ грозѣ н въ шгнн соущѣ. бранемъ никакоже соущемъ н вещь земльнѣн до конца оупражненѣ ППН 720

Близко до основното е и значението ‘вещество; материята, от която се състои нещо’, засвидетелствано отново в думите на св. Иларион Мъгленски срещу арменската ерес:

н таннын хлѣвъ. н сѣеннѣа уашж н прѣсто ннаа въсѣ. како нже ѿ вещь каковы лнѣвъ въображаемын крѣть такоже скврѣненъ н мръзѣкъ. крщеніемъ ... ѿ ва ошѣаетъ сѣ ЖИМ 140а

С него са свързани лексемите *вещьнъ* и *вещьствьнъ* със семантика ‘веществен, който се състои от вещество, материален’. В Житието на св. Иван Рилски се изтъква колко ненужна е грижата и мисълта за материалната

телесна храна, тоест вещното се осмисля като по-нестойностно в сравнение с духовното.

ВЕЗДѢСТНѢНШЕ КВ ВѢДѢ ЕЖЕ О ВЕЩЕСТВЕНѢН Н ТЯЖЦОН ПИЦН ТѢЛЕСНѢН ВЪСЕГДА ТВОРНТИ НАМЪ ПРОМЫШЛЕНІЕ ГАРКО ЛИНѢЖАНШЕЕ НАМЪ ВѢДАЩН ТЪЦАНІЕ ЖИР 93б

Същата типична за християнския мироглед теза се представя в образен контекст в Похвалното слово за св. Неделя, където страданията на светицата и нейният подвиг се оценяват като „богата трапеза от невестествена храна“.

Н ТРАПЕЗѢ ПРѢСТАВЛѢ ОВНАНѢ ... НЕ ВЕЩНЫМН НѢКАКО ОУКРАШЕНѢ ВРАШНЫ. НѢ СВОИХЪ СТРАШНІН ОУПЪЩЕННѢ КРЪВНЫМН СТРОУАМН ПслН 286б

Важно за средновековната култура е подчертаването на опозицията *веществено – невестествено* чрез субстантивацията на прилагателното *вещнѣн* в ед. и мн.ч. Божественият дух, приближаването до Исус може да се постигне само чрез пренебрегване на веществените неща, тоест земния предметен свят, който влече човека към ниското, антибожественото.

СНМЪ ВЪСН ВЪТЪВНЫМЪ ѠЗАРНВШЕ СѢ ДѢХОМЪ. ПО ПАВЛОУ ѠМЕТЫ ВЪМѢННША ВЕЩНАА. ГАРКО ДА ХѢ ЕДНОГО ПРНѢВРАЩАТЪ. ТѢМѢЖЕ Н ВЪСѢ ПРѢЗРѢША ВЕЩНАА Н ННЗОУ ВЛѢКѢЩАА ПслИП 138а

Вещното няма място в небесния рай, то е извън парадигмата на праведността и светостта.

ЕГДА ПРАВЕДНН ПРОСѢЮТЬ ГАРКОЖЕ СЛНЦЕ. ЕГДА СТІН ВЪ АНГЕЛЪСКОЕ ПРѢМѢНЕТЪ СЕ ДОСТОННСТВО. ЕГДА ВЪСЕ ВЕЩНОЕ ВЕЗ ВѢСТН ВОУДЕТЬ ІПН 720а

Така се съгражда представата за незначителността на материалните неща – истински вярващите трябва да ги избягват на земята, за да се възвисят и доближат до християнския идеал, а постигналите райско блаженство не се нуждаят от тях на небето. Анализът на контекстите в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий показва, че лексемите с корен *-вещ-* участват в утвърждаването на християнския постулат за примата на духовното над материалното.

Лексемата *вещь* притежава и значението ‘същност’, което се съотнася както със светостта и праведността в лицето на св. Иларион (ЖИМ 145а), така и с антибожественото в лицето на езическите кумири (ПслН 293).

НѢ Ѡ АРХІЕРЕШНЪ ѠДѢВРЕНІЕ. Н ЛНѢ СЛАКАА ВЕЩН Н НМА ІЛАРІОНЕ. ГАРКО ЛНѢЖ ДРЪЗНОВЛЕНІЕ КЪ БѢ СЪ ВЪШЕ НАЗНРАН НА ЖИМ 145а;

ВѢГЫ НАРНУЕТЕ НЕТОУКАНАА. НУЖЕ ВЕЩЬ СМѢРЕНА ЖЕ Н ВЕЗДОУШНА. СЪДѢТЕЛСТВО ЖЕ ДѢЛА РѢКЪ УЛѢСКИХЪ ПслН 293б

За изследователя е съществено да установи, че точно *вещь* ‘същност’ в старобългарския език от X–XI в. се отнася до Бога, а в езика на Патриарх Евтимий от XIV в. – до вярата, която не може да бъде опозната и изказана. Тоест *вещь* ‘същност’ се докосва до сакралното.

вѣра же неспытанна вещь ѣ и неказанна ЖИМ 134б.

Налице са и реализациите на номинационния признак ‘сътворяване’ под формата на вещь ‘действие’ и вещь ‘събитие’. Оказва се, че противопоставянето *думи – дела* е постоянен белег на концептуализацията на света, тъй като се открива и в текста на Житието на св. Иван Рилски.

глѣ н зде отрока ѿцѣ. аще н не глы нж вещи ЖИР 96б

В това значение се наблюдава известно стесняване, което е характерно за лексемата *дѣло* в старобългарския език и за *дело* в съвременния български език. Вещь назовава не изобщо дейност, а специфичните за някакъв пост или институция задължения. В Похвалното слово за св. св. Константин и Елена става дума за църковните и царските дела.

вѣтвеному оубв константиноу о влѣоуьстѣн н о црѣквныѣ оупражнѣжшоу сѧ вещь. вѣсованіа ... на хѧ възвѣсн сѧ ПслКЕ 145а; прѣше же въ ннѣмландскы градѣ. црѣьскыѧ н тоу правлѣаше вещь ПслКЕ 159б

Вещь ‘случка’ най-често се свързва с някакво чудо, с проява на божественото, което хората трудно приемат и разбират. В Житието на св. Петка няколко човека случайно намират нетленното тяло на светицата, но пренебрегват случващото се и погребват до него един разложен труп. Този факт, разбира се, не е случаен, а е част от божествения промисъл за възвеличаването на св. Петка.

іако не искѣснн н невѣжде сѧще сълѣуьшее сѧ іакѡ нѣкѧж малѧ н ннѣсѡже сѧщѧ вещь прѣзрѣвше. влнзѣ нѣгде тѧ трѣпѣ онѣ злѡснрадннн зарннѧшѧ ЖП 79а

А в Похвалното слово за св. Михаил Воин влизането на младата Мария в светая светих на храма трикратно е наречено вещь и е определено като странно, ужасно, тайнствено. Тоест и в този случай зад чудото се крие Божията мисъл за св. Богородица.

н вѣ тогда вндѣтн страннѧ н оужаснѧ вещь въсѣѣ нже тогда зрѣщннѣ. отроковнцѧ малѣншѧѧ ѿ възѣѣ. прѣуьскыма сѣѣнннѣьскыма прнелелѣж рѧкама. н вѣнатрѣнѣе завѣсы въводннѧ. ндеже архіерен едннѡж въхожааше лѣта ПслМВ 92а; н глѧахѧ. что ѣ прѣславное се н недооумѣннѡе ѹдо. котораа вещь котораа танна се. кто вндѣ нлн кто слыша ѿ вѣка н родѡвь. отроковнцѧ трнлѣтнѧ въ сѣта сѣхѣ въводннѧ ... что вещь что съмотреніе ПслМВ 92б²

1.3. В църковнославянския език и в новобългарските дамаскини

В църковнославянския език са запазени същите значения на лексемата вещь: ‘предмет, нещо’; ‘дело, действие’ (с противопоставяне на слово и действие в Минея: не гласомъ вещи ми хвалитса); ‘случка, събитие’ (Бончев/Вончев 2002: 73). Лексемите от семантичното гнездо се обединяват от признаците ‘вещество’ и ‘веществен’. Налице са резултатите от процес на

стесняване на семантиката при *вещинън* и *вещественън*, които означават и ‘телесен, плътски’ в богослужебни книги с практическа насоченост: *вещною желание* в Каноника и *веществената страсть* в Требника. А в Минея е засвидетелстван един нов спрямо класическите старобългарски произведения композит *вещениствовън* със значение ‘силно, до степен на безумие привързан към телесните удоволствия’. Подобен смисъл има съчетанието в Синайския евхологий на *похотъ неистовъ*. Важно за възможностите на лексемата *вещъ* да изразява различни представи от менталния свят е съответствието между *похотъ* и *вещъ* в подобен контекст. Това развитие е мотивирано от категоричните християнски императиви за телесна чистота на всички вярващи, но най-вече на свещенослужителите.

Езиковият материал показва, че и друго значение на *вещъ* остава продуктивно в историята на езика. От *вещъ* ‘предмет’ се образува сложното съществително *вещескуецъ* ‘дървосекач’, употребено в чети-минеите (Бончев/Bonchev 2002: 73).

Лексикосемантичният анализ потвърждава, че лексемата *вещъ* и нейните производни могат да назовават както конкретни предмети и действия, така и абстрактни понятия като материя и същност. Именно поради твърде широкия и амбивалентен семантичен обсег тези лексеми почти не се срещат днес в диалектите. В езика на новобългарските дамаскини, който отразява говоримия език от XVII в., те почти отсъстват. В Троянския и в Ловешкия дамаскин не са засвидетелствани (Иванова/Ivanova 1967; Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013). А в Тихонравовия дамаскин се открива еднократно *вещъ* в Словото за възнесение Господно със значение ‘нещо съществуващо, факт’ (Дьомина/Dyomina 1971).

дѣвна ѣ вещь тази дѣвна. дѣто каже вѣглицѣ. как се врънаха аплѣсѣте въ иерслимъ със велика радостъ 38.293

1.4. В съвременния български език

Лексемите с корен *-вещ-* са съхранени в съвременния български книжовен език благодарение на широкото разпространение на църковнославянските книги през Възраждането. Днес съществителните *вещ* и *вещество* се употребяват като философски понятия, в които е фиксирана тяхната способност за пределно обобщение. *Вещ* е „Термин, с който се означават нещата от гледна точка на конкретната потребност, която те задоволяват“ (Арnaudов, Христов, Мичев/Arnaudov, Hristov, Michev 1994: 26). *Вещ* в социологията означава „един от абстрактните елементи на обществената действителност, включва всички физически предмети /.../, произведени или преработени от хората, поради което в тяхната форма, структура и функционални особености е въплътен човешки труд, ум, енергия“ (Михайлов, ред./Mihaylov, red. 1996: 60–61). *Вещество* означава „Една от основ-

ните форми на съществуване на материята, характеризираща се с наличието на собствена маса“ (РБЕ/РВЕ 1979: 137). Старобългарското значение на *вѣць* ‘материя, от която се състоят предметите’ напълно се пренася върху нефилософската реализация на съществителното *вещество*. С него е свързана и семантиката на *веществен, вещественно, вещественост*.

В съвременния език съществителното *вещ* най-често назовава отделен предмет, обикновено изработен от човека. В мн.ч. се обособява и значение ‘предмети за лично ползване’, а от него се развива и значението ‘опакотвани предмети за битови нужди, багаж’ (РБЕ/РВЕ 1979: 135). Макар и рядко, срещат се и прилагателните *вещеви* и *вещен* ‘който се отнася до вещи’. Лексикографското представяне показва, че днес лексемите с корен *-вещ-* съдържат преди всичко номинационния признак ‘предметност’, който може да обхваща различни типове конкретни предмети и техния материален състав. Във философията и социологията се запазва и обобщаващото значение на този признак.

2. Семантично развитие на лексемите с корен *-вѣць-*

Както вече споменах, *вѣць* и *вѣць* имат различен произход, макар че днес са фонетични омоними. *Вѣць* произлиза от праслав. **vektь, věktь*, сродни с готски и немски названия за предмет, създание (БЕР/BER 2012: 140), а *вѣць* – от праслав. **ved-tjo > věštь* (БЕР/BER 2012: 141). Основното значение на тези етимони е ‘знание’. То се реализира в старобългарските лексеми *вѣдъ* ‘знание’ и *вѣдомъ* ‘познаваем’ (СтбР/StbR I 1999: 319), както и в запазените в по-късни преписи *вѣдѣннѣ* ‘знание’, *вѣдѣтель* ‘познавач’, *вѣдѣтельнѣи* ‘знаещ’ и *вѣдѣти* ‘зная, познавам, разбирам’ (Бончев/Bonchev 2002: 123). В старобългарските класически паметници са засвидетелствани също и думи от същия произход като: *вѣсть* ‘вест’ и ‘знание’; *вѣцати* ‘казвам’, *вѣцавати* ‘приказвам’, *вѣцаниѣ* ‘глас’ (СтбР/ StbR I 1999: 330), *вѣцаниѣ* ‘вест’ в Минея и *вѣцаниѣ* ‘поучение’ във Второзаконие (Бончев/Bonchev 2002: 125).

В оригиналните произведения на Патриарх Евтимий се срещат *вѣсть* и *вѣцати*. Прилагателното *вѣць* ‘който има знания, умения’ не се е съхранило в старобългарския език поради ограничения корпус от паметници, то е засвидетелствано в ръкописите от XIV в. насетне, но още в старобългарските ръкописи се откриват сродни лексеми, при които номинационният признак ‘знание’ се свързва и с ‘изричане, казване’. Подобен процес се наблюдава и при старобългарските *слово*, което означава и ‘дума’, и ‘поучение’; *казати* със семантика ‘казвам’ и ‘поучавам’; *вѣсѣда* ‘дума, слово’ и *вѣсѣда* ‘поучение, проповед’. Аналогична е семантичната структура на старогръцкото *λόγος*, в която се осъществяват ‘реч, дума, говорене’ и ‘разум,

смисъл, знание'. Вероятно в архаичните културни представи изричането се отъждествява със познание, със споделяне на знание за нещо.

2.1. Лексемата *вѣщица* и нейните наследници в книжовния език през вековете и в диалектите

Особено внимание заслужава съществителното *вѣщица* от надпис на оловен амулет от X–XI в. (СтбР/StbR II 2009: 1300), публикуван за първи път от К. Попконстантинов.

глагола же *вѣщица дрѣвѣъ плодовитѣ*

Важно е да се подчертае, че същият мотив за вещицата и изкореняването на плодовитото дърво се разработва и в апокрифна молитва срещу вещица в сборник № 631/102 НБКМ от XVII в. Лексемата *вѣщица* се среща и в други апокрифни молитви от сборник № 273 НБКМ (виж по-подробно Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2015). Тоест в историята на българската книжнина и език се наблюдава непрекъснатост по отношение на вярването в нечисти сили, назовавани *вещици*.

Съществителното *вѣщица* е образувано от прилагателното *вѣщъ* чрез суфиксална деривация и означава 'жена, която знае и умее нещо'. Макар и незасвидетелствано, това значение вероятно е съществувало в българския език и се е отнасяло до вещите жени от родовото общество в неговия езически период, които познават божествата и са способни да осигурят тяхната защита и да ги умилостивят. Тоест вещицата е медиатор между профанното и сакралното и като такава играе много важна роля предимно в женския, вътрешния родов свят. С приемането на християнството всички, които по някакъв начин са свързани с политеизма, са отречени и санкционирани. Така в условията на монотеизма вещицата става 'зло същество, близко до дявола и враждебно на човека'. Въпреки това и в народните вярвания, и в книжнината се съхраняват някои мотиви, които показват връзката ѝ с обожествяването на растения и животни (например за плодовитото дърво, за гълъбицата и кокошката, за змията). Може да се допусне, че е съществувал и мъжки персонаж, тъй като в диалектите *вещер* означава 'зъл дух, вампир' (РБЕ/RBE 1979: 136).

Подобен семантичен процес протича и при образуването на диалектната дума *веда* 'митично женско същество, което причинява зло на хората' от старобългарското съществително *вѣдъ* 'знание', по произход от стариндийското *veda* и авестийското *vaeda* (БЕР/BER 2012: 126). Тези езикови данни подкрепят тезата, че между знаещите хора и свръхестествените сили в културата има трайна връзка, защото тъкмо тези хора са могли да бъдат медиатори между човека и сакралното.

В апокрифните молитви ясно личи, че *вѣщица* е свръхестествен, нечист демон. В говоримия език през вековете обаче, както и в диалектите днес се открива значението 'жена, която с помощта на магии въздейства на хора,

животни и растения, като обикновено причинява зло'. От една страна, това е човешко същество, при това жена, която има специални умения, тоест налице е връзката с първоначалното предхристиянско значение на **вѣщица**. От друга страна, вещицата използва непознати зли сакрални сили и вреди на хората, тоест налице е и отглас от християнското тълкуване на **вѣщица**. Доказателство за очовечаването на образа още през Средновековието е наличието на лексема **вѣщиць** 'знахар, магьосник' в книга Кормчая (Бончев/Vonchev 2002: 125). Със същото значение в диалектите се срещат *вещер* (АБДР/АВDR, Банско), *вещик* 'магьосник' и 'гонител на вампири' (Геров/Gerov 1895). Съществуват и други словообразователни варианти на *вещица* – *вещерица* (АБДР/АВDR, Радуилово, Самоковско), *вещерка* (АБДР/АВDR, СбНУ XIV, 106).

Въз основа на вярването в традиционната култура, че някои насекоми и животни са обиталище на душите на мъртвите или на зли същества, чрез семантична деривация възникват лексемите: *вещица* 'малка нощна пеперуда' (Геров/Gerov 1895); *вещерица* 'малка нощна пеперуда, която се върти около светлината' (Младенов/Mladenov 1951); *вещер* 'насекомо, което пие кръвта на децата' (БЕР/BER 2012: 140); *вещер* 'прилеп' (АБДР/АВDR, Скечанско). Семантичен дериват е и названието *вещерица* 'болезнена пъпка на езика, причинена от зли духове' (АБДР/АВDR, Велес, Куманово), което илюстрира типичната за българската езикова картина на света вторична номинация на болести с имена на нечисти същества (виж Мичева-Пейчева/Micheva-Peycheva 2013: 99–101).

Лексемите, сродни на *вещица*, в съвременния език имат и метафорични значения: *вещица* 'зла, свадлива и грозна жена'; *вещерник* 'зъл, проклет мъж'; *вещер* 'зъл, много лош човек' (РБЕ/РБЕ 1979: 136–138); *вещегюрник* 'зъл мъж' (БЕР/BER 2012: 140). Така признакът 'злизна, враждебност' се пренася от хората с особени магически способности към обикновените хора, които постъпват лошо. А оттам и върху старите хора, които често се определят като лоши: *вещугарник* 'баба', 'старец' (АБДР/АВDR, Ботевград); *вещер* 'дъртак' (АБДР/АВDR, Тетевен). Следователно в българската концептуализация на действителността концептът **зло** се съотнася на първо място със зли нечисти същества – както в традиционната култура, така и в християнската парадигма, на второ място е корелацията с хора, които владеят магически възможности и вършат злодеяния, на трето място – с нечисти животни и болести; на четвърто място – с лоши хора и на пето място концептът **зло** има отношение и към концепта **старост**, макар че старостта в българския светоглед се възприема двойствено с превес на положителните конотации (виж Мичева/Micheva 2015б). Разгледаните лексеми с корен *-вещ-*, които семантично се свързват с *вещица*, очертават кръга от диалектни наследници на **вѣщиць**.

2.2. Лексемите с корен *-вѣщъ-* в съвременния български книжовен език

В съвременния книжовен език прилагателното *вещ*, наследник на *вѣщъ*, означава ‘добре подготвен, добре осведомен в някаква област’. То може да характеризира хора с познания в различни сфери на науката и практиката (например: „по-вещ в турския език“ Ив. Вазов, „вещ икономист“ Т. Влайков, „вещ в търговските работи“ Г. Караславов); хора с умения – *вещ стрелец*, *вещи зографи*, *вещи резбари*; както и неща, които принадлежат или се отнасят до такива хора – *вещи ръце*, *вещо перо*, *веща преценка* (РБЕ/РВЕ 1979: 135). Лексемата определено притежава положителни конотации. Наследник на *вѣщъ* е и съществителното *вещак* ‘вещ човек, познавач’, което се среща само във възрожденската литература (РБЕ/РВЕ 1979: 135).

Днес съществуват и няколко лексеми с корен *-вещ-*, които произлизат от глагола *вѣщати* със значение ‘предсказвам’, засвидетелствано в Книга на пророк Йеремиа (Бончев/Bonchev 2002: 125). Всички те са представени с бележка *риторично* в Речника на българския език, която отразява тяхната предимно книжовна употреба. Глаголът *вещая* ‘предричам бъдещето’ се отнася както за митични същества като орисници, реченици в традиционната култура, така и за хора с необикновени способности като езическата пророчица Касандра и старозаветните пророци от Библията. И в народните предания, и в художествената литература *вещая* се свързва и с някои птици, които предсказват различни неща. Например в Белоградчишко (по данни на Архива за Етнолингвистичен речник), ако кукумявката започне да кряска преди полунощ, вещае смъртта на стопанина, ако се чуе след полунощ, вещае края на някое домашно животно. Кукането близо до дома също вещае смърт: „Ако кукувица кацне на комина на къщата и започне да кука, къщата ще опустее“ (АБДР/АВDR, Каленик, Ловешко). Същото явление е преосмислено в стихотворението на Ат. Далчев:

*И защото знаех,
че кукувиците предсказват колко
години ще живеем, аз побягвах,
затулил с двете си ръце ушите,
за да не чувам, що вещае
тоз нечовешки глас...*

Специфичното в случая е, че *вещая* означава преди всичко ‘предричам случването на лоши неща в бъдещето’. Тази особеност е отбелязана лексикографски в тълкуването на второто значение на глагола: „... служба като предвестник на нещо обикн. не добро...“ (РБЕ/РВЕ 1979: 136). При разработването на глаголите синоними *предвещавам*, *предричам*, *предсказвам* (РБЕ/РВЕ 2008) и *прорицавам*, *проричам*, *пророкувам* (РБЕ/РВЕ 2012) не

се открива подобна особеност. Следователно само глаголет *вещая* има отрицателни конотации. Останалите думи от семантичната гнездо: *вещател*, *вещателка*, *вещателство*, *вещание*, *вещателен*, *вещателно* са неутрални и назовават субектите, обектите или качествата на предсказването. Те затварят кръга от книжовните думи, наследници на **вѣщъ**.

Изводи

Анализът на реализациите на лексемите с корен **-вѣщъ-** в историята на българския език потвърждава, че тяхното семантично съдържание през вековете се променя. В старобългарските класически паметници, както и в оригиналните произведения на Козма Презвитер и Патриарх Евтимий в значенията на **вѣщъ** се открива един основен номинационен признак ‘сътворяване’, който обаче обединява процеса на създаване – делото и случката – и резултата от действието – предмета с неговите материални и същностни характеристики. А в съвременния книжовен език лексемите с корен **-вещ-** се свързват предимно с номинационния признак ‘предметност’, който, от своя страна, притежава пределна обобщеност във философските понятия *вещ* и *вещество*, и конкретност в значенията ‘предмет’, ‘предмети за лично ползване’, ‘багаж’. Този процес може да се обясни с промяната на основните културни парадигми. В средновековната книжнина е отразен християнският възглед за произхода на света, според който всичко е сътворено от един единствен творец – Бога. Той присъства във всяка вещь, но е непознаваем и непостижим. Точно божествената природа на действителността определя неразкъсваемата връзка между акта на сътворението и сътворените неща. Това личи в номинациите **неодръжимага вѣщъ** за Бога в Синайския евхологий и **ненспытанна вѣщъ** за вярата в Житието на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий.

По време на Българското възраждане новата модерна рационалистична парадигма започва постепенно да измества теологичния начин на мислене. Нещата вещи се осмислят не като създадени от Господ, а като дело на човека. Именно тази характеристика се подчертава и във философската, и в общоупотребимата семантика на *вещ* в съвременния български език. Вещта се лишава от божествената си същност и се очовечава. Въпреки това тя запазва способността си да назовава обобщено материалния свят, поради което лексемите *веществен*, *вещественост*, *веществено* имат предимно книжовна употреба.

Влиянието на християнската култура върху семантичното развитие на **вѣщъ** може да се потвърди и от постепенния процес на осмисляне на вещното като по-ниско стойностно от духовното. Това ясно личи в субстантивациите на **вѣщънъ** в съчиненията на Патриарх Евтимий. А стесненото значение на **вѣщънъ** ‘телесен, плътски’ в богослужебните книги Требник

и Каноник подчертава колко небогоугодни са плътските желания и страсти.

Проучването на лексемите с корен *вѣщъ* показва, че в най-ранния етап от историята на езика ни са засвидетелствани думи с номинационните признаци ‘знание’ (*вѣдъ*, *вѣдѣніе*, *вѣдѣти*) и ‘казване’ (*вѣщати*, *вѣщава-ти*), като в семантичната структура на две лексеми се обединяват и двата признака: *вѣстъ* със значения ‘вест, нещо казано, съобщено’ и ‘знание’; *вѣщаниѣ* със значения ‘глас’, ‘вест, нещо съобщено’ и ‘поучение’. А подобни процеси при *слово*, *вѣсѣда* и *казати* потвърждават извода, че в по-стари етапи от концептуализацията на света представите за знание за нещо и казване на нещо се обединяват.

Анализът на лексемата *вѣщица*, регистрирана още през X–XI в., и на нейните по-късни диалектни словообразователни варианти доказва, че първоначалният номинационен признак ‘знание, умение’ е бил изгласкан поради смяна на културните парадигми. Знаещите хора – *вѣщица*, *вѣщиць*, в езическото общество са медиатори между профанното и сакралното и затова общуват със свръхестествени сили. Същите тези умели хора след приемането на християнството стават опасни, защото в най-голяма степен съхраняват вярата в много божества. Затова тяхната същност се преосмисля и те започват да се свързват с антихристиянски нечисти сили. Такъв етап от развитието на семантиката е засвидетелстван в старобългарската лексема *вѣщица* и в диалектните *веда* и *вещер* ‘вампир’. Можем да обобщим, че основната причина за корелацията между знаещите хора и митичните същества е религиозният възглед за света, а за превръщането на тези митични същества в дяволски и враждебни на хората заслугата е на новата християнска парадигма, която господства в европейската култура повече от десет века.

По-нататъшното развитие на *вещица* и сродните ѝ лексеми е типично за традиционната култура и езиковите данни за него се откриват в диалектите. В значението на *вещица* ‘жена магьосница’ се обединяват по-старата представа за умела жена и християнската представа за зъл дух, тъй като вещицата използва свръхестествени сили, за да вреди на хората. *Вещерица*, *вещерка*, *вещер*, *вещик* са номинации на нечисти хора, свързани с нечисти духове, затова при тях съвсем закономерно се развиват семантични деривати за названия на нечисти животни и болести. А чрез метафоризация се появяват номинациите за обикновени, но зли хора, както и за старци. Така в езиковата картина на света се свързват концептите *злина*, *нечистота*, *опасност*, *старост*.

В книжовните думи, наследници на *вѣщъ*, се запазва номинационният признак ‘знание’ в прилагателното *вещ* и съществителното *вещак*, при това само с положителни конотации. А в съвременните лексеми, които про-

излизат от старобългарското *вѣщати* със значение ‘предсказвам’, единствено глаголт *вещая* има по-висока честота и освен знанието за бъдещето вербализира и случването на лоши неща. Това обединяване на признаците ‘зная’, ‘казвам’ и ‘зло’ може да се обясни с традиционните вярвания, според които и митичните същества като орисници, реченици са опасни и трябва специално да се умилостивяват, за да не предрекат лоша съдба, и нечистите животни като бухал, сова, кукумявка, кукувица вещаят смърт, болест.

Промените в семантичното съдържание на лексемите от корен *вѣщъ* и *вѣщъ* могат в голяма степен да се обяснят с влиянието на християнските културни нагласи и вярванията в традиционната култура.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

АБДР: *Архив на Българския диалектен речник към Секцията за българска диалектология и лингвистична география на Института за български език.* [ABDR: *Arhiv na Balgarskiya dialekten atlas kam Sektsiyata za dialektologiya i lingvistichna geografiya na Instituta za balgarski ezik.*]

Архив на Етнолингвистичен речник: *Архив на Етнолингвистичен речник към Секцията за етнолингвистика на Института за български език.* [Arhiv na Etnolingvistichen rechnik: *Arhiv na Etnolingvistichen rechnik kam Sektsiyata za etnolingvistika na Instituta za balgarski ezik.*]

Арnaudов, Христов, Мичев 1994: *Арnaudов, Ив., Н. Христов, Ст. Мичев.* Кратък речник на хуманитарното знание. София, Издателска къща Литавра. [Arnaudov, Hristov, Michev 1994: *Arnaudov, Iv., N. Hristov, St. Michev.* Kratak rechnik na humanitarnoto znanie. Sofia, Izdatelska kashta Litavra.]

БЕР 2012: *Български етимологичен речник.* Т. 1, А–З. София, АИ „Проф. М. Дринов“. [BER 2012: *Balgarski etimologichen rechnik.* Т. 1, А–Z. Sofia, AI “Prof. M. Drinov“.]

Бончев 2002: *Бончев, Ат.* Речник на църковнославянския език, т. I. София, Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. [Bonchev 2002: *Bonchev, At.* Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik. Т. I. Sofia, Narodna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.]

Геров 1895: *Геров, Н.* Речник на българския език. Т. I–V, София. [Gerov 1895: *Gerov, N.* Rechnik na balgarskiya ezik. Т. I–V, Sofia.]

Давидов 1976: *Давидов, А.* Речник индекс на Презвитер Козма. София, Издателство на БАН. [Davidov 1971: *Davidov, A.* Rechnik indeks na Prezviter Kozma. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

Дьомина 1971: *Дьомина, Е. И.* Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть II. София, Издателство на БАН. [Dyomina 1971: *Demina, E. Tihonravovskii damaskin.* Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Chast' II. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

Иванова 1967: *Иванова, А.* Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. София, Издателство на БАН. [Ivanova 1967: *Ivanova, A.* Troyanski damaskin. Balgarski pametnik ot XVII v. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

Мичева 2015а: *Мичева, В.* Картината на света в езика на новобългарските дамаскини. София, Издателство Диомира. [Micheva 2015a: *Micheva, V.* Kartinata na sveta v ezika na novobalgarskite damaskini. Sofia, Izdatelstvo Diomira.]

Мичева 2015б: *Мичева, В.* Концептите стар и млад в историята на българския книжовен език. – Български език, 2014, кн. 4, 78–87. [Micheva 2015b: *Micheva, V.* Kontseptite star i mlad v istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik. – Balgarski ezik, 2014, kn. 4, 78–87.]

Мичева-Пейчева 2013: *Мичева-Пейчева, К.* Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език. София, Издателство „Валентин Траянов“. [Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K.* Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskiya ezik i kultura. Sofia, Izdatelstvo „Valentin Trayanov“.]

Мичева-Пейчева 2015: *Мичева-Пейчева, К.* Злите сили в старобългарските апокрифни молитви. – електронно сп. Дзяло, 2015, бр. 5. [Micheva-Peycheva 2015: *Micheva-Peycheva, K.* Zlite sili v starobalgarskite apokrifni molitvi. – elektronno sp. Dzyalo, 2015, 5.]

Михайлов, ред. 1996: *Михайлов, Ст. ред.* Енциклопедичен речник по социология. София, Издателство „Михаил Мирчев“. [Mihaylov, red. 1996: *Mihaylov, St. red.* Entsiklopedichen rechnik po sotsiologiya. Sofia, Izdatelstvo „Mihail Mirchev“.]

Младенов 1951: *Младенов, Ст.* Български тълковен речник. С оглед на народните говори. София, Печатница Д. Стефанов. [Mladenov 1951: *Mladenov, St.* Balgarski talkoven rechnik. S ogled na narodnite govori. Sofia, Pechatnitsa D. Stefanov.]

Младенова, Велчева 2013: *Младенова, О., В. Велчева.* Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. [Mladenova, Velcheva 2013: *Mladenova, O., V. Velcheva.* Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII v. Sofia, Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodi“.]

РБЕ: *Речник на българския език.* Т. 1 (1979). София, Издателство на БАН; Т. 13 (2008). София, АИ „Проф. М. Дринов“, ЕТ „ЕМАС“; Т. 14 (2012). София, АИ „Проф. М. Дринов“. [RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik.* Т. 1 (1979). Sofia, Izdatelstvo na BAN; Т. 13 (2008). Sofia, AI „Prof. M. Drinov“, ET „EMAS“; Т. 14 (2012). Sofia, AI „Prof. M. Drinov“.]

СС 1999: *Старославянский словарь.* Второе издание. Москва, Издательство „Русский язык“. [SS 1999: *Staroslavianskii slovar’.* Vtoroe izdanie. Moskva, Izdatel’stvo “Ruskii iazyk”.]

СтбР: *Старобългарски речник.* Т. I (1999), Т. II (2009). София, Издателство „Валентин Траянов“. [StbR: *Starobalgarski rechnik.* Т. I (1999), Т. II (2009). Sofia, Izdatelstvo “Valentin Trayanov”.]

Христова 1994: *Христова, И.* Речник на словата на Климент Охридски. София, УИ „Св. Климент Охридски“. [Hristova 1994: *Hristova, I.* Rechnik na slovata na Kliment Ohridski. Sofia, UI “Sv. Kl. Ohridski”.]

СЪКРАЩЕНИЯ / ABBREVIATIONS

ЖИМ – Житие на св. Иларион Мъгленски;
ЖИР – Житие на св. Иван Рилски;
ЖП – Житие на св. Петка;
К – Клоцов сборник;
М – Мариинско евангелие;
С – Супрасълски сборник;
СБНУ – Сборник за народни умотворения;
СЕ – Синайски евхологий;
СП – Синайски псалтир;
ПН – Послание до Никодим;
ПслЙП – Похвално слово за св. Йоан Поливотски;
ПслКЕ – Похвално слово за св. св. Константин и Елена;
ПслМВ – Похвално слово за св. Михаил Воин;
ПслН – Похвално слово за св. Неделя.

✉ Доц. д-р Ваня Мичева

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

v.micheva@gmail.com

✉ *Assoc. Prof. Vanya Micheva, PhD*

Department of History of Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria

v.micheva@gmail.com